
Rivaliteit, conflict en dialoog

Michael Elias

uit: *Van Rozenkassen tot Dialoog. Vijftig jaar Nes Ammim* (2013) red. M. Elias en S. Schoon)

Na de feestelijkheden rond het vijftigjarig jubileum van Nes Ammim in Israël (april 2013) bezocht ik Massada aan de Dode Zee. Terug in Nederland plaatste ik een aldaar genomen foto op Facebook, want “je pagina is zo saai” - had iemand gezegd. Binnen een dag stond er een reactie op van een vroegere studiegenoot: “Wat sta je op een mooie, maar ook huiveringwekkende plek, [...] vooral als je let op de *reinvention of tradition* die daar van staatswege gepleegd wordt.” Weer een dag later had een van de senioren uit Nes Ammim daarop gereageerd: “Mensen met louter hysterisch besef voor Palestijnen [...] kunnen dit niet plaatsen, maar de mensen met respect voor iedereen en die de dialoog voorstaan, kunnen iedereen recht in de ogen kijken en de plek in historisch perspectief zetten.” Na een dupliek van nummer één schreef een collega: “Tsjonge, wat een bombastische discussie bij een leuke foto!”

Op eieren lopen

De gang van zaken lijkt me illustratief voor de beladenheid van alles wat van doen heeft met de regio in westelijk Azië die wij, in onze Europese optiek, ‘Midden-Oosten’ zijn gaan noemen. En dat geldt in het bijzonder voor de staat Israël, ‘de zionistische entiteit aan de Middellandse Zee’, het historische Palestina, het Heilige Land, *Eretz Jisraël*. Een journalist van *Trouw* schreef: “Gaan er dagen voorbij dat er bij de redactie geen mails binnenkomen over Israël, de Palestijnen? [] Goed geraden, het antwoord is nee. [] Zelf heb ik zowel de eer gehad een ‘zionistische pro- pagandist’ te worden genoemd [] als een journalist die ‘uiterst eenzijdig’ de kant kiest van de Palestijnen.”¹ Ook Nes Ammim ontkomt daar soms nauwelijks aan, ook al is het dorp geen politiek project. Tijdens lezingen over ‘Nes Ammim in de context van het huidige Israël’ maak ik meestal duidelijk dat het bij dit onderwerp op eieren lopen is, omdat ongeveer elk woord door iemand kan worden misverstaan.

¹ . Stevo Akkerman in *Trouw*, 9 februari 2013.

‘Nederzettingen op de bezette Westelijke Jordanoever’? Voor Amerikaanse joden die recent *aliya* maakten en er gingen wonen, is dat een onacceptabele verwijzing naar Joodse gebieden die volgens de traditie Judea en Samaria moeten worden genoemd. Kritische opmerkingen over de behandeling van Arabieren doen ze af als Israël-*bashing* van antisemieten. Aan de andere kant van het spectrum staan mensen die de verdrijving van Arabieren uit hun dorpen in 1948 met de sjoa vergelijken, Israël als apartheidsstaat zien en nationale held Ben Goerion als een terrorist beschouwen. Ook in Nederland doen we mee aan het conflict, laten we ons meeslepen. In een discussie stel ik mijn gehoor soms sarcastisch de vraag: wat is het meest succesrijke exportproduct uit het heilige land? Sinaasappelen, avocado’s, *hightech*? Nee, dat kan allemaal niet op tegen de export van ‘het conflict’ tussen Israëli’s en Palestijnen.

Hoe komt het dat dit conflict zo besmettelijk is? Door welk mechanisme raken de tegenstanders (met hun secundanten) in de ban van elkaar? Wat is de reden dat zowel Joden als Palestijnen eraan hechten zichzelf als slachtoffer te beschouwen? En waarom lopen pogingen om *over* het conflict te spreken telkens weer uit op een nieuwe strijd? In dit artikel doe ik een poging de situatie in het heilige land te benaderen vanuit verschillende invalshoeken. In de eerste plaats gebruik ik de mimetische theorie, ontwikkeld door de Frans-Amerikaanse denker René Girard en zijn leerlingen, om inzicht te krijgen in de interactiepatronen die kenmerkend zijn voor rivaliteit. In de tweede plaats hoop ik te laten zien wat voor type communicatie nodig is om het taalgebruik van rivalen niet telkens te laten uitmonden in nieuwe gevechten. Daarbij gebruik ik enkele begrippen uit de sociolinguïstiek, een onderdeel van de taalwetenschap dat zich met name richt op de relatie tussen taal en sociale verschijnselen. Ten slotte geef ik aan, wat de betekenis van een en ander zou kunnen zijn voor de toekomst van Nes Ammim. Als rode draad door dit stuk loopt het gedachtegoed van Jonathan Sacks, de voormalige Britse opperrabbin, die schreef dat het voornaamste tegengif voor geweld uit *gesprekken* bestaat: het uitspreken van je angsten, het luisteren naar die van anderen en in het delen van elkaars kwetsbaarheden een begin van hoop ontdekken (2003: 2).

Psychopolitiek

In 2010 publiceerde de Franse psychiater Jean-Michel Oughourlian een boek waarin hij onderzoekt of de relatieproblemen waar hij in de spreekkamer mee werd geconfronteerd, te vergelijken zijn met verwikkelingen in internationale

verhoudingen. *Psychopolitiek*² was de titel. Naast de stoornissen die hij vanouds behandelde, was hij zich steeds meer gaan bezighouden met problemen die mensen het bestaan vergallen, vooral tussen liefdespartners. Hij labelt ze niet als eigenschappen van de patiënt die hij behandelt, maar als de problematische omgang van de patiënt met ‘de ander’, tot uiting komend in afgunst, haat, minderwaardigheidsgevoelens, verwarring en intens lijden. Spelen die aspecten *mutatis mutandis* ook niet tussen volkeren, vroeg hij zich af. Staat de identiteit waarmee landen zich profileren, niet voor een deel in relatie tot die van de ander, als vijand gezien of gedemoniseerd op de as van het kwaad? Het ging Oughourlian niet slechts om de politiek van alledag, maar om essentiële, antropologische mechanismen die daaraan ten grondslag liggen. Het lijkt mij verhelderend om te bezien of in de conflictueuze verhouding tussen Joden en Palestijnen dergelijke mechanismen ook werkzaam zijn.

In de jaren zeventig had Oughourlian meegewerkt aan de totstandkoming van Girards hoofdwerk, in wiens theorie dergelijke mechanismen teruggaan op wat hij kenmerkend acht voor de mens: mimetische begeerte. Het bijvoeglijk naamwoord *mimetisch* komt van het Griekse *mimesis*, ‘nabootsing’ of ‘imitatie’. Wij zijn minder redelijk dan we denken, zegt hij, omdat we meestal niet in de gaten hebben wie wij navolgen. Er is een nauwe band tussen *mimesis* en *le désir* ‘begeerte, verlangen’, vandaar dat van mimetische begeerte wordt gesproken. We imiteren iemand die materieel of immaterieel ‘iets heeft’ wat wij ook willen hebben. Zo iemand wordt een voorbeeld voor ons of een model. Het begeren zit in een driehoek en mensen zijn dan ook niet authentiek in wat ze willen. Ook al zoeken moderne mensen rusteloos hun eigen identiteit, ze hebben altijd (het gedrag van) anderen in hun hoofd, zetten via anderen hun zinnen ergens op en zijn daarin niet onafhankelijk. Niet verwonderlijk als men bedenkt dat wij elk woord van de taal die we spreken, van anderen geleerd hebben. Al bij kinderen kun je zien dat ze de stukken speelgoed waar ze de belangstelling voor verloren hebben, opwaarderen als een speelkameraadje er naar grijpt: “Dat is van mij, daar mag jij niet mee spelen.” En gebeurt zo iets ook niet bij volwassenen wanneer een verwaarloosde echtgenote nieuwe aandacht van haar man krijgt als ze een affaire begint? De literaire canon staat vol met verhalen van opblaaierende begeerte en heftige rivaliteit. In de politiek kan het betreden van een onbewoond eiland door inwoners van een buurland

² . Aldus vertaalde J. Heldring de Franse titel van Oughourlian (2010) in zijn column, *NRC Handelsblad*, 26 augustus 2010. Het boek is inmiddels in het Engels vertaald. Oughourlian werkte mee aan het hoofdwerk van Girard (1978).

tot oorlogshandelingen leiden: vaak een welkome aangelegenheid om de aandacht af te leiden van interne conflicten.

Rivaliteit

Als iedereen hetzelfde zou zijn, valt er niets te imiteren en wanneer niemand van ons iets zou missen, zouden we een ander nooit nodig hebben. Mimesis vooronderstelt dat mensen van elkaar verschillen en de rivaliteit waar dat toe kan leiden, is op zich niet verkeerd. Er is een midrasj op een vers uit *Genesis* (1: 31) waarin God over de schepping zegt “Zie het was zeer goed”. *Beresjiet Rabba* (IX: 7) verwijst hier naar *Prediker* (4: 4) waar de ik-persoon al het harde werk van mensen aanschouwt en hun bedrevenheid daarin constateert. En dat is bij monde van Rabbi Nachman de rivaliteit van iemand met zijn naaste. In het Hebreeuws gaat het om het woord *qinah*, dat ook wel wordt vertaald als ‘najver, wedijver, afgunst’.³

Het kan echter ook misgaan, want wat gebeurt er wanneer iemand iets wil hebben wat van een ander is? Dat hoeft geen probleem te zijn als het begeerde object vrij voorhanden is: schoenen met stiletto-hakken, een Ierse Single Malt whiskey of gifgroene IKEA-gordijnen. Evenmin bij wat gedeeld kan worden met anderen en wat niemand zich zelf kan toe-eigenen: kennis van Tora is het klassieke voorbeeld. Maar wat gebeurt er als iets ondeelbaar is: een huis, een waterput, een stuk land? Of als er in de liefde een rivaal opduikt? Niet voor niets luidt het in de Tien Woorden: “Gij zult niet begeren het huis van uw naaste. Gij zult niet begeren de vrouw van uw naaste, noch zijn knecht, noch zijn dienstmaagd, noch zijn os, noch zijn ezel, noch iets wat uw naaste toebehoort.” (*Exodus* 20: 14). Ieder moet zijn eigen weg gaan en niet nog eens over willen doen wat een ander reeds met succes gedaan heeft. Om een bekende uitspraak van Rabbi Soesja van Anipol te citeren: “In het toekomstige Rijk zal me niet gevraagd worden: ‘Waarom zijt gij niet Mozes geweest?’ Mij zal gevraagd worden: ‘Waarom zijt gij niet Soesja geweest?’

Van model tot obstakel

Mimesis gaat vooraf aan het bewustzijn en in hun hang naar eigen identiteit willen mensen meestal niet weten wat ze van anderen overnemen.

³ . Via het Jiddisch is dit woord het Nederlands binnengekomen als *kinnesinne*, letterlijk ‘afgunst en haat’. Over het verband tussen mimetische begeerte en *jetser hara* ‘kwade aandrift’ zie Elias (2007).

Als iemand begeert wat van een ander is, wordt de ander tot obstakel: het begeerde object dient hem ontnomen te worden of hij moet zelf uit de weg worden geruimd. En wanneer het model op zijn beurt de navolger gaat imiteren ontstaat dubbele imitatie, waardoor de rollen onderling verwisselbaar worden. Er is dan sprake van ‘mimetische rivaliteit’. Een leerling die een inspirerende leraar imiteert: dat kan lang goed gaan en de leraar vreugde geven, maar als de leerling steeds meer op hem gaat lijken en hem wil overtroeven, lijkt een conflict voor de hand te liggen. Een goede leermeester zal niet gaan rivaliseren en er zich voor hoeden op zijn strepen te staan of om op zijn beurt de talenten van de leerling te begere. Hij houdt afstand of beëindigt de relatie.

Ook tussen volkeren speelt mimetische rivaliteit een rol. In het Israël-Palestina conflict verdiept dubbele imitatie de strijd, waardoor de vijanden in hun afkeer en fascinatie voor elkaar in de loop der tijd praktijken van elkaar overnemen. Voor buitenstaanders vervaagt zo het onderscheid tussen *good* en *bad guys*. Steeds meer terreinen raken in deze verwickelingen ‘besmet’: het conflict gaat niet alleen over land, water en andere hulpbronnen, maar ook over (de interpretatie van) feiten, over taal, religie, geschiedenis, sociale posities, economische belangen en mensenrechten. De strijd varieert van oorlogen, gevechtshandelingen, stenen gooien, administratieve obstructie en pesterijen tot ingezonden brieven, aanklachten in de media, aanvallen op Facebook en Twitter. Op tal van websites worden Palestijnen gedemoniseerd en op andere worden de wandaden van ‘de zionisten’ breed uitgemeten. Met vragen als “Wie was hier het eerst?”, “Wie heeft het meest recht op welk stuk land?”, “Aan wie is dit land beloofd?”, “Wie zijn nu echt de nazaten van de meest rechthebbenden?” zwelt de competitie aan. De partijen vormen daarbij soms bizarre coalities: ultra-orthodoxe joden sluiten zich aan bij Palestijnse jongeren in Oost-Jeruzalem, Joodse vredesactivisten beschuldigen hun landgenoten ervan de Palestijnen als *Untermenschen* te beschouwen, seculiere Joden voelen zich verbonden met Arabieren in christelijke dorpen die varkensvlees eten, wat weer een gruwel is voor anderen. Zo zijn de handelende partijen in het conflict op tal van assen in te delen, waardoor vaak niet duidelijk is wat iemands positie is en alles fluïde lijkt.

Kopieergedrag

Er zijn Israëli's die schendingen van mensenrechten vergoelijken door te verwijzen naar de veel ergere misdaden van Palestijnen. “In Gaza slepen ze achter een brommer de lijken van hun eigen mensen mee die met Israël gecollaboreerd zouden hebben” en “ze noemen hun straten naar terroristen,

mensen die onze burgers hebben vermoord.” Er zijn Palestijnen die het afschieten van raketten vergoelijken door te verwijzen naar de martelpraktijken in Israëlische gevangenissen en de agressie van kolonisten op de westelijke Jordaanoever – of die van zionisten in 1948. In feite betekent dit dat beide partijen de rivaal als referentiepunt nemen om zichzelf aan de goede kant de plaatsen. Overdrijving wordt daarbij niet geschuwd. Was het doden van de ‘activisten’ die Israëlische soldaten op de Gaza flottielje in 2011 aanvielen, een *massacre*? Is elke stenengooiende Palestijnse puber uit op de vernietiging van de staat Israël?

Verschillen vervagen als men gedrag van elkaar overneemt. Het probleem is dat strijdende partijen steeds meer hun identiteit ontleen aan de wijze waarop zij door hun rivalen worden geduid – of aangevallen – met als paradoxaal gevolg dat ze in dit streven meer op elkaar gaan lijken. Seculiere Joodse jongens willen vaker *bar mitzwa* worden om hun identiteit als Jood te bewijzen en van de minaretten in Oost-Jeruzalem klinken intenser oproepen tot gebed naarmate op meer huizen een vlag met de Davidsster wappert. Het besef bij Palestijnen één volk te zijn is de laatste decennia veel sterker dan dat in de tijd van het Ottomaanse rijk ooit geweest is, toen men zich in de eerste plaats Arabier van een bepaalde stam voelde. De wederzijdse vervlechting neemt echter toe. Joodse kolonisten kopiëren het gedrag van terroristische Palestijnen door bivakmutsen over hun hoofd te doen teneinde herkenning tijdens aanvallen op een Palestijns dorp te voorkomen. Zelfs Israëlische politiemensen doen dat tijdens protesten in het Jeruzalemse Sheikh Jarrah.⁴ De graftombe van de Bijbelse patriarch Jozef in Sichem, tegenwoordig Nablus op de westelijke Jordaanoever, werd ontwijd door boze Palestijnen. “Alleen barbaren zouden zulke verschrikkelijke dingen doen bij een dergelijke heilige plaats”, zei de Joodse leider Gershon Mesika eind januari 2013, “Israël kan niet langer toelaten dat zijn heilige plaatsen ongehinderd worden ontheiligd.” Drie maanden eerder hadden fanatieke Joodse kolonisten het klooster in Latrun ontwijd en de muren beklad met leuzen als “Jezus is een aap”. Moeten we die in navolging van Mesika nu ook barbaren gaan noemen?

Dient lijden met lijden te worden gecompenseerd? Toen in november 2012 vanuit Gaza raketten waren afgevuurd die in de buurt van Tel Aviv en Jeruzalem terechtkwamen, ontstonden er op de autowegen files van mensen die naar het noorden wilden vluchten. In Gaza werd het effect van de raketten

⁴ . Zie het rapport “The dangerous road to education. Palestinian Students Suffer Under Settler Violence And Military Negligence”(2009-10), <http://bit.ly/ga4xYq>. Over de politie in Sheikh Jarrah: *Haaretz*, 7 maart 2011.

als een grote overwinning beschouwd, een compensatie voor het eigen lijden in de ‘gevangenis aan zee’. In model-obstakel relaties zijn beide partijen zo gefixeerd op de ander, dat men nog verder gaat en de eigen ervaringen van een frame voorziet dat ontleend is aan de tegenstander. Er zijn Palestijnen die de zionisten als moderne nazi’s zien, de verdrijving uit hun dorpen met pogroms vergelijken en de nakba als “onze holocaust” beschouwen. De paradox is: hoe meer gelijkenis, hoe meer men zoekt naar de eigen identiteit – maar hoe meer de verschillen tussen rivalen wegvallen.

Wie is het grootste slachtoffer?

Het gaat er in bovengenoemde zienswijze niet om, dat de sjoa wordt ontkend of in twijfel getrokken, maar dat deze als model wordt gebruikt om andere ervaringen te benoemen. Tijdens de Gaza-oorlog van begin 2009 werd er in Europese steden zelfs gedemonstreerd met spandoeken “Stop Gaza Holocaust”. In Israël ligt de vergelijking met wat de nazi’s in de Tweede Wereldoorlog de Joden aandeden, vanzelfsprekend uiterst gevoelig. Het idee dat de slachtoffers van de sjoa überhaupt zelf op dezelfde wijze slachtoffers zouden kunnen maken, geldt als weerzinwekkend. Maar intern worden Joodse Israëli’s die het niet eens zijn met de wijze waarop van overheidswege de Palestijnen worden behandeld, soms ook met nazi’s vergeleken.

Het zich willen toe-eigenen van wat de ander toebehoort, krijgt op pregnante wijze vorm in een strijd om het slachtofferschap, die vooral in de media plaatsvindt, in wederzijdse spiegeling, waarbij winnaars en verliezers elkaar op tal van niveaus in steeds veranderende rollen afwisselen. Die situatie was er nog niet in de Zesdaagse Oorlog van 1967, toen het simpelweg een kwestie van winnen op het slagveld was. In de media daarentegen wint tegenwoordig niet de sterkste, maar degene die er het beste als slachtoffer uitkomt. Beide partijen zorgen er dan ook voor, dat er niet alleen camera’s aanwezig zijn op plekken waar raketten kunnen neerkomen, maar dat de beelden van de verwoesting en het leed dat ze aanrichten, meteen door *communication officers* op het internet verspreid worden.

Dat slachtofferschap de inzet kon worden van rivaliteit, heeft volgens Girard van doen met de moderne wereld, die meer dan ooit tevoren op slachtoffers is gericht, een gevolg van de diepgaande invloed die de bijbelse traditie eeuwen heeft uitgeoefend. In andere culturen is die houding er niet in die mate. “De

zorg voor de slachtoffers is een paradoxale inzet geworden van de mimetische rivaliteiten, de wedijverende impulsen.”⁵

Aan de goede kant staan

De interessantste slachtoffers zijn altijd degenen die het ons mogelijk maken een beschuldigende vinger uit te steken naar onze medemensen, zodat we een uitweg hebben voor onze eigen conflicten. Bij velen die de eerste kwart eeuw na de sjoa Israël van harte steunden, sloeg de stemming om, toen in de jaren zeventig het verhaal van de Palestijnen in beeld kwam. Sindsdien zijn zij object van groeiende sympathie. Er is echter een constante: wie in 1967 pal achter Israël stond en nu alleen aandacht heeft voor het Palestijnse verhaal, is vaak niet veranderd in zijn opvatting ‘ik sta aan de goede kant’. Zoals vroeger de Arabieren als *bad guys* werden beschouwd, gebeurt dat nu met Israël. Avraham Burg schreef dat de Palestijnse zaak velen in Europa de gelegenheid heeft gegeven om zich te verlossen van de last van boetedoening voor de zes miljoen vermoorde joden. Anderzijds mag de sjoa voor Israël, zo zegt hij, ook geen blanco cheque zijn voor schending van mensenrechten (2010: 109).

Zijn er andere mogelijkheden om in de mimetische crisis het vijandbeeld niet te versterken, maar het gesprek te zoeken om uit de verlamdende impasse te komen? Een mooie spreuk uit de joodse traditie die hierbij leidend kan zijn, luidt: “Wie is de machtigste der helden? - Hij die van zijn vijand een vriend maakt” (*Avot de Rabbi Natan* 23). Bij de ingang van het terrein waarop de Palestijnse, in Nederland inmiddels zeer bekende, boer Daoud Nassar met zijn Tent of Nations tussen oprukkende Joodse nederzettingen tracht te overleven, ligt een steen met daarop in drie talen een vergelijkbare tekst: wij weigeren vijanden te zijn.

Glas en petroleum

In de documentaire *The gatekeepers* (2012) van de Israëlische filmmaker Dror Moreh bepleit een van de oud-chefs van Shin Bet die daarin aan het woord is, Avraham Shalom, dat je altijd moet blijven praten, zelfs wanneer de ander grof wordt of als je een onbeschaamde reactie krijgt.

Wij kunnen ons in de staat Israël de luxe niet permitteren om af te zien van gesprekken met onze vijanden, meent hij: er is geen alternatief, want pas door met de vijand te praten kom je tot de kern van de zaak. En dan volgt een

⁵ . Girard (2000): 162.

uitspraak die mij cruciaal lijkt: “Ik kom erachter dat hij geen glas eet en hij ziet dat ik geen petroleum drink.” Met die woorden, waarin het beeld van de ander als monster doorbroken wordt, geeft Shalom aan, hoe belangrijk het is om *speech events* te blijven organiseren, waarin gewerkt kan worden aan de ‘constructie van betekenis’.

Dat laatste is mogelijk doordat elke taalgebruiker in principe tot *metacommunicatie* in staat is: communicatie over communicatie. Gespreksdeelnemers kunnen de taal die zij en ‘anderen’ bezigen ter discussie stellen, in woord of gebaar, wat het begin kan zijn van een gesprek over vanzelfsprekende interpretaties. Onderhandelen over de vraag ‘hoe gaan we praten’ is een aanzet tot verstandhouding. Doordat tegenstanders elkaar tijdens ontmoetingen in de ogen zien en mét elkaar praten in plaats van óver elkaar, leren ze gaandeweg om hun normen voor interactie te veranderen en hun doelen bij te stellen. Daarmee kunnen ze een context creëren waarin een bepaalde taaluiting niet noodzakelijk als een *aanval* of *bedreiging* gezien hoeft te worden, maar bijvoorbeeld als een *verhaal* over een ervaring die ze zelf totaal anders beleefd hebben.

In de sociolinguïstiek hangt de constructie van betekenis van veel factoren af.⁶ De *toon* waarop de ander spreekt, is van belang. Iemand kan creativiteit tonen door op een ander *genre* over te springen, zelfspot bijvoorbeeld: Shalom laat dat in bovenstaand voorbeeld zien door te onderkennen dat vijanden een verwrongen beeld van elkaar hebben. Daardoor kan de lucht worden geklaard. Van een Palestijnse moslim die aan een dialoogbijeenkomst had deelgenomen, hoorde ik eens hoe hij daar het probleem ter sprake had gebracht dat Arabieren in Israël tweederangs burgers zijn. “Een Jood in Haifa wilde zijn huis verkopen. Hij vroeg er een miljoen shekel voor, maar de hoogste bieder wilde niet verder gaan dan driekwart miljoen. Te weinig, vond de Jood en hij haalde het weer uit de verkoop. Een maand later zette een Palestijnse buurman zijn (identieke) huis te koop, voor anderhalf miljoen shekel. Binnen enkele weken had hij het verkocht, voor 1,3 miljoen. Joodse buurman gefrustreerd: ‘Hoe heb je dat voor elkaar gekregen?’ Als antwoord kreeg hij te horen: ‘Begrijp je niet dat mijn huis veel meer waard is dan het jouwe omdat de koper geen Palestijn maar een Jood als buurman krijgt?’” Zo’n verhaal kan een aanzet vormen tot een gesprek over de tweederangspositie van Arabieren, over het verschil in machtsverhoudingen en over gelijkberechtiging.

⁶ . Voor een systematisering zie Elias (2011), 151.

Soms worden mensen zich pas bewust van de strekking van hun woorden door het effect ervan op de ander. Iemand die in wanhoop zijn handen omhoog heft als hij van oordeel is dat de ander niet geïnformeerd is. Iemand die rood aanloopt van verontwaardiging als de waarheid geweld wordt aangedaan en onaangename feiten worden verdoezeld. Aandacht daarvoor stelt gespreksdeelnemers in staat om te discussiëren over het *doel* van een ontmoeting, te reflecteren over *vorm en inhoud*, over *stijl en medium*. Ze kunnen vragen stellen in de trant van “heb ik goed begrepen dat jij stelt dat...” in plaats van er een beschuldiging uit te flappen als ‘je liegt’. Zo leren ze de discipline om goed te luisteren, iemand in zijn waarde te laten, hem niet ondoordacht te beledigen en veroordelingen om te buigen naar een discussie over wat de een als een *mythe* opvat, terwijl de ander simpelweg meende te vertellen wat hij van zijn ouders en grootouders had gehoord – de verborgen stemmen in de gesprekssituatie.

In de bundel *Israeli and Palestinians narratives of conflict* (Rotberg 2006) werd met de keuze voor *narratives* het geringschattende *myths* vermeden. Maar zelfs dan, zo zegt het voorwoord, liep de spanning tijdens discussies tussen de Israëlische en Palestijnse auteurs over hun bijdragen voor deze bundel vaak hoog op. “Geen overeenstemming, maar wel een voortgang van de dialoog.” Als partijen niet eindeloos door willen vechten, is zo’n metapositie een voorwaarde om het gesprek gaande te houden en geweld te voorkomen. En juist wanneer de verhouding tussen gespreksdeelnemers asymmetrisch is, bij verschillen in macht of positie kan metacommunicatie ertoe leiden woorden te vinden om over de strekking van taaluitingen in die context te kunnen praten.

Onderhandelen over communicatie

En in welke taal zou dat dan moeten gebeuren? Want ook daarin is er asymmetrie. In Israël is Arabisch officieel de tweede taal van het land, maar weinig Joden spreken het en voor Palestijnen is Hebreeuws meestal niet hun moedertaal. Wat betekent dat voor de onderlinge communicatie? In Neve Shalom/Wahat al-Salam, een vredesdorp tussen Jeruzalem en Tel Aviv, vertelde een bewoner me eens dat men op de *Peace School* daar een discussiebijeenkomst had. Een van de Joden vroeg: “In welke taal gaan we spreken?” Maar de vraag werd in het Hebreeuws opgeworpen, vertelde hij. De gespreksleider had gezwegen en de groep betekenisvol rondgekeken, waarop een van de Arabische deelnemers in zijn eigen taal grinnikend iets had gezegd als: “Inderdaad, een goede vraag, in welke taal zullen we gaan spreken?” Degenen die het Arabisch machtig waren begonnen te lachen, waarop er enige

ergernis ontstond bij sommige Joodse deelnemers, die niet begrepen waarom er werd gelachen. Toen de gespreksleider bleef zwijgen, begon iemand in het Engels enkele zinnen te spreken – de ‘meta-taal’ - en kwam er een gesprek op gang over taal en macht, wat er uiteindelijk toe leidde dat men besloot de discussie in het Hebreeuws te houden, wat voor elke deelnemer het simpelst was, ook al zouden de Joden dan in het voordeel zijn. Omwille van het evenwicht claimden de Palestijnse deelnemers evenwel dat ze in de openbare discussie (mocht dat nodig zijn) onderling konden communiceren in het Arabisch, wat Joden weer niet zouden kunnen verstaan. Maar als die zouden informeren naar wat er was gezegd, zouden ze het vertalen. Zo konden er met wederzijdse instemming gespreksregels tot stand komen, die een bedding vormden voor de heikele kwesties die naderhand aan de orde zouden komen.

David en Goliath

Van belang is ook dat gespreksdeelnemers in hun metacommunicatie de metaforen, vergelijkingen en beelden waarin ze van oudsher zichzelf en ‘de ander’ profileren, onder de loep nemen. In Israël leeft sinds de stichting van de staat sterk het idee ‘wij zijn David en jullie, honderden miljoenen Arabieren, zijn Goliath.’ In voorlichtingsbijeenkomsten die *settlers* op de westelijke Jordaanoever aan reizigers geven, wordt benadrukt hoe klein Israël is in vergelijking met landen als Egypte, Jordanië en Syrië en hoe precair de veiligheidssituatie is. Gewezen wordt op de geringe afstand tussen Qalqilya (onder Palestijnse autoriteit, aan de ‘groene lijn’) en de Middellandse Zee of op alle raketten die in Libanon staan opgesteld. Maar vanuit Palestijns perspectief ligt de zaak omgekeerd en zegt men: ‘Jullie zijn de vijfde militaire macht ter wereld. En in het heilige land zelf zijn jullie Joden de reus en wij Palestijnen de kleine Daoud!’ Hoewel ook hier het duidingsmodel van de tegenstander wordt gebruikt om de eigen situatie te *framen*, kan zo’n bijbels verhaal leiden tot een gesprek over de angst die beide partijen hebben voor de ander en over de ervaringen van lijden die daar de oorzaak van waren. In plaats van tegen elkaar opbieden over wie het meest bedreigd wordt, komt dan in zicht hoe men dit lijden toekomstige generaties kan besparen.

Maar voor het zover is, moeten er überhaupt meer gelegenheden geschapen worden waarin mensen elkaar kunnen ontmoeten en gesprekken kunnen aangaan om een begin te kunnen maken met het oplossen van de vele conflicten. Een groot probleem in Israël is dat de verschillende groepen elkaar vaak nauwelijks (meer) kennen en langs elkaar heen leven, soms gedwongen. Voor sommige Israëliërs wil ‘elke Palestijn elke Jood’ vermoorden, terwijl jongere Palestijnen in Bethlehem Israëli’s voornamelijk zien als kolonisten,

soldaten en politieagenten. In de Arabische wereld staat Israël vaak simpelweg voor ‘het kwaad’. Gelukkig zijn er ook tal van initiatieven die het denken in vijandbeelden en de escalatie in gewelddadigheden een halt toe willen roepen.

“Ik wil hier weg”

Daarmee keer ik terug tot Nes Ammim. Ayelet Roth, die vanuit *Givat Haviva* betrokken was bij het *Face to Face* programma van deze organisatie in Galilea, vertelde eens dat ze na afloop van ontmoetingen tussen de Joodse en Arabische scholieren te horen kreeg dat een belangrijke reden waarom juist Arabieren zich in Nes Ammim zo op hun gemak voelen, de *European atmosphere* is – ons hotel adverteert er mee. Want wat zien ze? Dat goed opgeleide, Europese vrijwilligers de kamers schoonmaken, de tuinen onderhouden en in de keuken de afwas doen: laag gewaardeerde arbeid die in Israël vaak door Arabieren worden verricht. Haar Palestijnse collega Samer Athamneh, die bij het gesprek aanwezig was, moest lachen toen ze dat vertelde en voegde eraan toe, dat Joden Nes Ammim min of meer als neutraal terrein beschouwen, waar ze die gevaarlijke Arabieren kunnen ontmoeten in een omgeving die ze niet als bedreigend ervaren. Zoals elders in deze bundel werd verwoord: “Iedereen is er welkom en er hangt niet de sfeer van een van ons, die deelnemen aan de dialoog” (p. xx).

Hoe verlopen de ontmoetingen in de praktijk? Frans van der Sar, de voormalige manager van het Center of Learning and Dialogue, als predikant door de Protestantse Kerk voor enkele jaren uitgezonden naar Nes Ammim, zei daar in de video over het dorp (2012)⁷ over: “We hebben hier kinderkampen en de eerste dag is het ‘ik wil hier weg, want er lopen Joden hier, ik wil weg, want er lopen Arabieren hier’ - en na drie dagen spelen ze samen en de week daarna zijn ze vriendjes geworden en dan willen ze bij elkaar spelen, en dan ontstaan er soms ook persoonlijke contacten en dat is dus wat mensen vaak zeggen: het is de eerste keer dat ik de ander van oog tot oog spreek.”

Meervoudige loyaliteit

Opmerkelijk is dat in Nes Ammim ontmoetingen plaatsvinden tussen partijen waarvan de aanhangers elkaar in Nederland nauwelijks verdragen. Een van de doelstellingen in het studieprogramma is dat vrijwilligers die er hebben gewoond, het exportproduct ‘conflict’ niet verder verspreiden en ook in

⁷ . Op youtube geplaatst door KIA, <http://bit.ly/1ahXPi3>.

Nederland realistische kennis van zaken over het land bepleiten. In Israël zullen ze mogelijk de ene dag het verhaal horen van een oude vrouw in een Joods verpleeghuis, die met het nummer van Auschwitz op haar onderarm, blij is dat ze zich in Shave Tsion veilig mag voelen - en een week later een even oude Palestijnse vrouw spreken die al haar hele leven in Jeruzalem woont, maar wanneer ze naar familie in Ramallah gaat en door het Qalandia checkpoint moet, door recent geïmmigreerde jonge Russische grenswachters als oud vuil behandeld wordt. Vanuit meervoudige loyaliteit is het mogelijk aandachtig te blijven luisteren naar beide verhalen, vragen te stellen, situaties en achtergronden van trauma's te onderzoeken – zonder overhaast te oordelen of partij te kiezen. In termen van de mimetische theorie betekent dat om je niet door de rivaliteit waartoe je soms wordt verleid, te laten besmetten, te leren leven met polariteiten, spanningen te verdragen en ongemakkelijke waarheden onder ogen durven te zien.

Nes Ammim kan daarbij nog een rol vervullen. Sinds de oprichting vijftig jaar terug is het een plaats waar christenen leren om een ander beeld van het jodendom te krijgen, de verschillen die er onderling bestaan, niet langer ten nadele van de joden uit te leggen en te leren van en over de rabbijnse traditie. Eeuwenlang hebben jodendom en christendom hun identiteit ontwikkeld in relatie tot elkaar. Net als elders gaat het om een interactief proces. Van der Sluis schrijft dat beide religies door de geschiedenis heen op elkaar aangewezen geweest, “een cultureel duo, met elkaar verbonden door wederzijdse lijnen van afkeer en fascinatie, aantrekkingskracht en weerzin” (p. xx). Dat is precies wat Girard zou duiden als mimetische rivaliteit. Juist door onder ogen te zien hoe die verwikkelingen in religieus, sociaal en cultureel opzicht tweeduizend jaar lang zijn verlopen, valt veel te leren over de mechanismen die de huidige conflicten in de regio kenmerken.

Maar er is meer. Alle godsdiensten kennen verhalen, rituelen en regels die gericht zijn op het voorkomen van escalerende rivaliteit, leidend tot geweldsexplosies. Veel teksten uit het boek Genesis gaan over rivaliteit tussen verwanten:⁸ Kaïn en Abel, Hagar en Sara, Esau en Jakob, Lea en Rachel, Jozef en zijn broers. Hoe worden deze conflicten beëindigd? Zit er een ontwikkeling in? Wie de moord van Kaïn op Abel vergelijkt met de wijze waarop Jozef zich met zijn broers verzoent, ziet wat er is veranderd (Girard 1978: 173 e.v.): de rivaliteit heeft plaatsgemaakt voor verzoening. In hoofdstuk 48, waarin aartsvader Jakob, wiens leven zelf getekend was door worsteling, de zegen uitspreekt over zijn kleinkinderen Efraïm en Manasse, is het “joodse vaccin

⁸ . Vgl. Waskow (1978).

tegen mimetische begeerte” (Avery 2012) gericht op een toekomst waarin mensen hun eigen neiging tot geweld onder ogen durven zien. Het bestuderen en bespreken van dergelijke oerconflicten, met behulp van commentaren die daar eeuwenlang vanuit verschillende tradities op geschreven zijn, kan bewustwording teweegbrengen over de werkelijkheid waarin wij leven en inzicht geven in de ontwikkeling van jaloezie, angst, woede en geweld.

Ten slotte

Kan dialoog ooit leiden tot sociale gerechtigheid? Is de hoop gerechtvaardigd dat praten iets aan machtsverhoudingen verandert? Wie taal gebruikt, handelt en brengt verandering teweeg. Taalhandelingen geven betekenis aan dingen en situaties in de werkelijkheid. Mensen kunnen er kracht uit putten, er begrip mee kweken - en er macht mee uitoefenen. Grote conflicten worden door de gesprekken op *grassroots level* in Nes Ammim zeker niet in één klap opgelost en het betekent al evenmin dat ze in alle gevallen een alternatief voor wapens zouden zijn. Wanneer de wijze waarop dialoog wordt gevoerd, er echter toe leidt dat de onderlinge strijd niet aanwakkert en de communicatie openingen biedt om de zucht naar wraak om te buigen naar de bereidheid om de rivaal in de ogen te zien, is er al veel gewonnen. Dialoog bestaat voornamelijk uit luisteren: het kennen van het verhaal van de ander gaat vooraf aan begrip, vergeving, verzoening en gerechtigheid. De grote historische en juridische vragen zijn niet louter talige problemen, maar de antwoorden erop kunnen beter met woorden dan met wapens gegeven worden.